

ნინო სილაგაძე

ასოცირებული პროფესორი, თსუ

**საღირას ციხის ეკლესია და თავისუფალი ჯვრის
არქიტექტურული ტიპის განვითარების თავისებურებები
ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრებაში**

2015-2017 წლებში შოთა რუსთაველის სამეცნიერო ფონდის დაფინანსებით განხორციელებული პროექტის „ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები“ ფარგლებში ჩვენმა სამეცნიერო ექსპედიციამ შეისწავლა ხსენებულ რეგიონში არსებული შუა საუკუნეების დაახლოებით 120 ციხე-სიმაგრე. პროექტის მთავარ მიზანს საფორტიფიკაციო არქიტექტურის ნიმუშების შესწავლა, აზოშვა, ფოტოფიქსაცია, მათთან დაკავშირებული ისტორიული წყაროების, ტოპონიმების და სხვ. კვლევა წარმოადგენდა, თუმცა ჩვენი თვალთახედვის არეში საკულტო არქიტექტურის ძეგლებიც ექცეოდა. ეს უმეტესად ციხე-სიმაგრეების ან მათ მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებული ეკლესიებია, რომელთა შესწავლა როგორც თავისთავადაა მნიშვნელოვანი, ასევე, ხშირ შემთხვევაში უტყუარ არგუმენტებს იძლევა საფორტიფიკაციო კომპლექსების დათარიღებისათვის.

ბევრი ასეთი ეკლესია აქამდე მეცნიერულად შეუსწავლელია. ერთ-ერთი ასეთია საღირას ციხის ეკლესია.

საღირას ციხე ართვინის პროვინციაში მდებარეობს, არტანუჯიდან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, მდინარე ტანძოთისწყლის (უღიგილინდერე) ხეობაში, სოფ. საქარიას (Sakarya) უშუალო საიხლოვეს, მისი ერთ-ერთი უბნიდან – კუნიადან – 500 მეტრის მანძილზე (ზღვის დონიდან 855 მ-ზე, ციხე-სიმაგრის კოორდინატებია N- 41°05'01.00"; E- 42°02'17.00"). თავად სოფელი მოიხსენიება 1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ ღავთარში“. ის არტანუჯს ექვემდებარებოდა.¹

¹ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი ღავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2016, გვ. 420.

საღირას ციხე ერთ-ერთი გამორჩეულია კლარჯეთის საფორტიფიკაციო სისტემაში. ის პირველი სიმაგრეა ტანძოთისწყლის ხეობაში. საღირას ციხესა და არტანუჯს შორის პირდაპირი დამაკავშირებელი გზა არსებობს, არტანუჯი კი, როგორც ცნობილია, ვახტანგ გორგასლის დროიდან რეგიონის ადმინისტრაციულ და სტრატეგიულ ცენტრს წარმოადგენდა.²

ციხე საკმაოდ დიდი ზომისაა, თუმცა ამჟამად მხოლოდ ნანგრევების სახითაა შემორჩენილი. მათ შორისაა თავისუფალი ჯვრის ტიპის ეკლესიის ნაშთები.

საღირას ციხე პირველად თეიმურაზ ხუციშვილის ხელმძღვანელობით მოქმედმა სამეცნიერო ექსპედიციამ დააფიქსირა. მოკლე აღწერილობასთან ერთად გამოქვეყნდა საღირას ციხის რამდენიმე ფოტოსურათი და ექსპედიციის ერთ-ერთი წევრის, ლ. წიქარიშვილის, მიერ შესრულებული გეგმა³ (სურ. 1).

პროექტ „ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხე-სიმაგრეების“ სამეცნიერო ექსპედიციამ საღირას ციხე 2017 წლის 19-25 ივნისის ექსპედიციის ფარგლებში მოინახულა. დაფიქსირებული მასალა საფუძველად დაედო მოცემულ სტატიას (სურ. 2, 3).

საღირას ციხის ეკლესიის დათარიღებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ციხე-სიმაგრის აგების თარიღის განსაზღვრისთვის. ციხე-სიმაგრე და მისი ეკლესია ერთ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში უნდა იყოს აგებული.

ეკლესია პრაქტიკულად მხოლოდ გეგმის დონეზეა შემორჩენილი. მისი მოხაზულობის მიხედვით, შენობა თავისუფალი ჯვრის მარტივი ტიპისაა, არ აქვს საკუთხეგლის აქეთ-იქით დამატებითი სათავსები, აფსიდს ასევე, არ გააჩნია ნიშები. სამი მკლავი – დასავლეთი, სამხრეთი და ჩრდილოეთი – მოკლე და თანაბარი ზომისაა, აღმოსავლეთის მკლავი მცირედით აღემატება დანარჩენებს. აფსიდი ფართო, ოდნავ ნალისებრი და ელიფსური მოხაზულობისაა, ექსტერიერში მისი ფორმა ჩაწერილია მკლავის სწორკუთხედში. კედლების მხოლოდ მცირე მონაკვეთი ამოდის მიწიდან ერთი მეტრის სიმაღლეზე, პერიმეტრის კედლების უდიდესი ნაწილი საძირკველის დონემდეა მოსწორებული. შემორჩენილ ფრაგმენტზე საპირის ქვები თითქმის სულ შემოდარცვულია.

² ჯუანშერ ჯუანშერიანი. ქართლის ცხოვრება. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 192.

³ ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2015 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიში. თ. ხუციშვილი (ხელმძღვანელი), ლ. წიქარიშვილი, დ. მაისურაძე, ნ. არაბული, დ. გაჩეჩილაძე, ა. გელაშვილი, ბ. გოზალიშვილი, ა. იმედაშვილი, შ. კოლუაშვილი და ნ. ხუსკივაძე. თბ. 2016, გვ. 167-169.

ძეგლი განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს იმით, რომ ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურულ სკოლაში თავისუფალი ჯვრის მარტივი ტიპის ნიმუშები აქამდე იშვიათადაა დაფიქსირებული. მის გარდა, ჩვენთვის ცნობილ ერთადერთ ასეთ ნაგებობას ისტორიულ სამცხეში, ფოცხოვის ხეობაში მდებარე ყველის ციხის ეკლესია წარმოადგენს (სურ. 4). შენობა საღირაც ციხის ეკლესიის მსგავსია, მხოლოდ უფრო ვიწრო აღმოსავლეთის მკლავი და უფრო ღრმა, ნახევარწრიული მოხაზულობის აფსიდი აქვს პატარა ბემით. გეგმაში მისი ოთხივე მკლავი თანაბარზომიერია.⁴ რადგანაც ყველის ციხის აგების თარიღთან დაკავშირებით მოგვეპოვება გარკვეული ისტორიული ცნობები,⁵ მისი ეკლესიაც შეგვიძლია დაახლოებით IX-X სს-ით დავათარილოთ.

თავისუფალი ჯვრის, ანუ *croix libre*-ს ტიპის ეკლესიები ქართული შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრების განვითარების საწყის ეტაპებზე გვხვდება.⁶ როგორც ამას მრავალი მკვლევარი აღნიშნავს, ეს ქრისტიანული გუმბათიანი არქიტექტურის ერთ-ერთ ყველაზე მარტივი და არქაული ტიპია, რომელიც საფუძვლად დაედო სხვა უფრო რთული ჯვრული გეგმარების გუმბათიანი კომპოზიციების ჩამოყალიბებას.⁷ ასეთებია ქართლის და კახეთის ძეგლები ზეგანის წმ. მარინეს ეკლესია (V ს.), ერელანთ საყდარი (V-VI სს.), შიომღვიმე (VI ს.), იდელთის ნათლიმცემელი (VI ს.),⁸ სამწევრისი (VII ს.), ატენის მცირე ეკლესია (VIII-IX სს.),⁹ თრიალეთის ახალქალქის წმ. გიორგის ტაძარი (X-XI სს. მიჯნა)¹⁰ (სურ. 5). ეს ძეგლები, საღირას ცი-

⁴ ყველის ციხე და მისი ეკლესია შესწავლილია პროექტის „ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები“ ფარგლებში, 2015 წლის ექსპედიციის დროს. გაკეთდა შემორჩენილი ფრაგმენტების ანაზომები, გეგმები, კრილები, მოხდა მათი ფოტოფიქსაცია.

⁵ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ფაუხნიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 665; მატჩანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 263; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 319; არსებობს ასევე სტელა საკტიტორო წარწერით ყველის ციხიდან, რომელიც IX ს-ით თარიღდება. იხ. ქართული წარწერების კორპუსი. ლაბი-დარული წარწერები I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო V-X სს. შემდგენელი ნ. შოშიაშვილი. თბ. 1980, გვ. 134-135.

⁶ Г. Чубинашвили. Вопросы истории искусства. т. I. Тб. 1970, გვ. 44-50.

⁷ დ. ზოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები. თბ. 2009, გვ. 160-161.

⁸ ვ. ცინცაძე. იდელთის ნათლისმცემლის გუმბათიანი ეკლესია. ქართული ხელოვნება. ტ. 3. თბ. 1950, გვ. 3-10.

⁹ ლ. რჩეულიშვილი. ატენის მცირე გუმბათიანი ეკლესია. ქართული ხელოვნება. ტ. 1. თბ. 1942, გვ. 31-40.

¹⁰ ნ. ჯაბუა. ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ. 2012, გვ. 94-103; რემინისცენციების სახით თავისუფალი ჯვრის ტიპის ნაგებობები გვხვდება გვიანი შუა საუკუნეების არქიტექტურაშიც (ტყვირი, ქორეთის უბანი, ზედა საქარის „გულბანდიანი“), თუმცა ამჯერად მათზე არ შევჩერდებით.

ხის ეკლესიის მსგავსად, თავისუფალი ჯვრის ტიპის მარტივ ვარიანტს წარმოგვიდგენს, რომლის საკუთრებელს ნაწილს არ გააჩნია პასტოფორიები. პასტოფორიების უქონლობა თავისთავად მიუთითებს ძეგლის არქაულობაზე, რადგანაც ქრისტიანული საკულტო არქიტექტურის განვითარების საწყის ეტაპზე, კულტმსახურების არსებული პრაქტიკის გამო, სამკვეთლოსა და სადაიკვნესათვის ცალკე სათავსის გამოყოფა საჭირო არ იყო. თუმცა ზოგჯერ, გამონაკლისის სახით, ეკლესიები პასტოფორიების გარეშე გვხვდება გარდამავალ ხანაშიც და განვითარებული შუა საუკუნეების არქიტექტურაშიც, როგორც ამას ატენის მცირე ეკლესიის და თრიალეთის ახალქალაქის წმ. გიორგის ტაძრის მაგალითზე ვხედავთ. ეს ნიშანი – პასტოფორიების უქონლობა – ნაკლებად გასათვალისწინებელია ციხის ეკლესიების დათარიღებისას, რადგან ასეთი ტიპის ნებისმიერი ეპოქის ნიმუშს შეიძლება აკლდეს დამატებითი სათავეები საკუთრებელის გვერდით: ამის მიზეზი უთუოდ ღვთისმსახურების გამარტივებული პრაქტიკაა, რომელიც შესაბამისობაში იყო მოყვანილი ციხე-სიმაგრეში მდგომი სამხედრო ნაწილების ცხოვრებასთან. კერძოდ, ასეთებია ჩვენი პროექტის ფარგლებში შესწავლილი კალმახის, კოპის, გარყლობის, ფანჯურეთის, თეთრციხის, ალათარლას ზედა კომპლექსის, იგდელის, ღუთლუს, წევთას, საფაჯას, ნარიმანის, ქაჯის, უზუნდერეს, ბორჩხას ციხეების დარბაზული ეკლესიები (სურ. 6, 7). ამ ეკლესიებს არ აქვთ არც პასტოფორიები და არც ეკვდერები ან გალერეები.¹¹ რიგ შემთხვევაში პასტოფორიები არ გააჩნია გუმბათიან ტაძრებსაც (მაგ., ფარნაკი I-ის (IX ს.) (სურ. 8), ყველის ციხის ეკლესიებს). გასათვალისწინებელია ასევე ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრების რეგიონალური თავისებურება – მასში პასტოფორიების არმქონე ძეგლები (როგორც გუმბათიანი, ისე უგუმბათო ეკლესიები) შედარებით მოგვიანო ხანაშიც ხშირად გვხვდება არა მხოლოდ ციხის ეკლესიებს შორის, არამედ სამონასტრო კომპლექსებშიც და დამოუკიდებლად არსებული საკულტო ნაგებობების შემთხვევაშიც. ასეთებია დარბაზული ეკლესიები ხანძთა (წყაროზე აგებული მცირე ეკლესია), პარეხთა, ტაოსკარი II, ღორთქილისე I, იშხნის მცირე ეკლესია, ხახულის სამხრეთი კაპელა, ვაშლობი, ჯალა (ჭალა), სოხთოროთი და სხვ. (IX-X სს.).¹² (სურ. 9); კუპელპალებიდან პასტოფორიები არ გააჩნია ფარნაკი I-ის ციხის ეკლესიასა¹³

¹¹ ზოგ შემთხვევაში საკუთრებელს შეიძლება ჰქონდეს ნიშები.

¹² რიგ ძეგლებში აფხიდს შეიძლება ჰქონდეს ნიშები.

¹³ ნ. გენგოური. ფარნაკის ციხის ეკლესია. საქართველოს სიძველენი. 3. თბ. 2003, გვ. 32-33.

და სოლომონ-ყალას (X ს-ის I ნახ.),¹⁴ ტეტრაკონქებიდან სუხბენს (V-VI სს.) და ბანას მცირე ეკლესიას,¹⁵ ტრიკონქებიდან დორთ-ქილისას, ბახჩალო-ყიშლასა და ორთულს (IX ს.) (სურ. 10).¹⁶

თუ დავუბრუნდებით ისევ საღირას ციხის ეკლესიის ტიპოლოგიას, როგორც უკვე ვთქვით, საინტერესოა, რომ მისი ანალოგიები, ანუ მარტივი სახის თავისუფალი ჯვრის ტიპის ეკლესიები, ტაოსა და კლარჯეთის პროვინციების არქიტექტურაში დღემდე დაფიქსირებული არ ყოფილა (იშვიათ შემთხვევას წარმოადგენს სამცხეში მდებარე ყველის ციხის ეკლესია). ტაო-კლარჯეთში გვხვდება *croix libre*-ს მხოლოდ გარკვეული სახეცვლილება, რომელსაც იშვიათად ვხვდავთ ჩვენი ქვეყნის სხვა რეგიონებში: ესაა ინტერიერში თავისუფალი ჯვრის ფორმის ეკლესია, რომელიც გართულებულია პასტოფორიებითა და გალერეებით. ასეთი გართულებული ვარიანტი ორია: ეკლესიები, რომლებსაც დამატებითი სათავსები ემატება მხოლოდ საკურთხეველის ნაწილში, და ეკლესიები, რომლებსაც მინაშენები გააჩნია ოთხსავე მხარეს.

პირველი ტიპის ნიმუშებს ვ. ბერიძე „ნახევრად თავისუფალ ჯვარს უწოდებს“.¹⁷ ასეთებია ოპიზა (IX-X სს.), მიძნადორი (830-840-იანი წლები),¹⁸ ენი რაბათი (X ს.),¹⁹ ექექი (X ს-ის 50-60-იანი წლები),²⁰ ჩანგლი

¹⁴ ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს. პარიზი. 1938, გვ. 327.

¹⁵ გამოწაკლის წარმოადგენს მუხლადჯიგისი, რომელსაც მხოლოდ ერთი დამატებითი სათავსი აქვს. ამ შემთხვევაში არ განვიხილავთ ასევე ბობისვირის ტაძარსაც, რომელიც გამოწაკლის წარმოადგენს ტეტრაკონქის ტიპის ნაგებობებს შორის (იხ. ნ. ჯაბუა. ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში, გვ. 84-85).

¹⁶ ამ ჩამონათვალში ინტერიერის სივრცული წყობის თავისებურების გამო არ შეგვყავს მრავალაფსიდანი ტიპის ნაგებობები. მართალია, ზოგ მათგანში დამატებითი სათავსები არაა სახეზე (ოლთისი, გოგიუბა), ზოგს საგანგებო ნიშები-სათავსები გააჩნია (კიადმის ალთი), მაგრამ რთულია იმის მტკიცება, რომ საკურთხეველის გვერდითა მკლავები პასტოფორიებად არ გამოიყენებოდა.

¹⁷ ი. გივიაშვილი, ი. კოლბატაძე. ტაო-კლარჯეთი. თბ. 2004, გვ. 33.

¹⁸ დ. ზოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 162-163.

¹⁹ ვ. ჯობაძე. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში. თბ. 2006, გვ. 90-96.

²⁰ ძეგლი ამჟამად განადგურებულია. იხ. Sh. Cantacusino. Georgian Churches in North-East Turkey. The Architectural Review. vol. CLVII. Jan. 1975, no. 935; ამჟამად სამეცნიერო ლიტერატურაში უარყოფილია ექექის 1007 წლით დათარიღება, რომელსაც იზიარებდა ზოგიერთი მკვლევარი მ. ბროსეს მიერ გამოცემული ბერძნული წარწერის საფუძველზე. იხ. M. Brosset. Inscriptions géorgiennes et autres, recueillies par le Père Nersès Sargisian. Memoires de l'Academie Imperiale des Sciences. VII-e serie. t. VIII. #10. S-Petersbourg. 1864, გვ. 12-14, ტაბ. 3a.

(XI სის I ნახ.).²¹ მათ უახლოეს ტიპოლოგიურ პარალელს ქართლში და კახეთში იკვს (X-XI სს. მიჯნა),²² ხოჭორნის (X ს.)²³ და კუნთურის (XI ს-ის დასაწყ.)²⁴ ტაძრები წარმოადგენს (სურ. 11). მათ გარდა, ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურულ სკოლაში გვხვდება, ასევე, თავისუფალი ჯვრის გართულების მცდელობები ოთხივე მხარეს განლაგებული დამატებითი სათავსების საშუალებით. ასეთი ნაგებობის კორპუსი სწორკუთხა მოხაზულობას იძენს და ძალიან ჰგავს ჩახაზული ჯვრის, ანუ *croix inscrite*-ის კომპოზიციას. თუმცა ინტერიერში ამ უკანასკნელისაგან საკმაოდ განსხვავდება როგორც გუმბათქვეშა კონსტრუქციის მხრივ (*croix libre*-ში გუმბათი მკლავების კედლების შეყრის წერტილებს ეყრდნობა, *croix inscrite*-ში კი – თავისუფლად მდგომ ბურჯებს), ასევე, სივრცის წყობის თვალსაზრისით. როგორც დ. ხოშტარია აღნიშნავს, ამ ტიპის ნაგებობისათვის სამეცნიერო ლიტერატურაში სპეციალური ტერმინი არ არსებობს.²⁵ ასეთი ძეგლებია, მაგალითად, IX-X სს-ის არტანუჯის ეკლესია, დოლისყანისა (950-იანი წლები)²⁶ და დადაშენის ტაძრები (X ს.-XI ს-ის I ნახ.)²⁷ (სურ. 12).

დ. ხოშტარიას მართებული შენიშვნით, ორივე ეს ვარიანტი – ნახევრადთავისუფალი ჯვრის ტიპი და ოთხმხრივ სათავსებით გართულებული ტიპი – ძალიან დამახასიათებელია სამხრეთ საქართველოსთვის და, კონკრეტულად, კლარჯეთისათვის: კლარჯეთში IX-XI სს-დან შემორჩენილი 9 გუმბათიანი ეკლესიიდან 6 სწორედ ასეთია.²⁸

ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურას ზოგადად ახასიათებს, ასევე, გუმბათიანი ხუროთმოძღვრების ტიპების სინთეზირება, განსხვავებული კომპოზიცი-

²¹ ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 78-86; გვ. დ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 165-166.

²² P. Шмерлинг. Купольный храм в Икви. *Ars Georgica*. 7a, Тб. 1971, გვ. 163-190.

²³ გ. გაგომიძის მიხედვით, ხოჭორნის ეკლესია თავდაპირველად X ს-ში აიგო ქართული მრევლისათვის, შემდეგ ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს ეპოქაში სომხების ზელში გადავიდა. XI საუკუნეში დანგრეული ეკლესია აღადგინეს თავდაპირველი გეგმის მიხედვით. გ. გაგომიძე. ხოჭორნის გუმბათიანი ეკლესია. ძეგლის მეგობარი №2 (97), თბილისი, 1997, გვ. 21-28.

²⁴ Г. Чубинашвили. Архитектура Кахетии. Тб. 1959, გვ. 407-411.

²⁵ დ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 167.

²⁶ დ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 169.

²⁷ ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობა კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 10-12; დ. ხოშტარიას აზრით, დადაშენის ტაძარი უფრო X ს-ის II ნახევრის ან XI ს-ის დასაწყისის უნდა იყოს. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, მისთვის ცნობილია ამ ნაგებობის მხოლოდ ერთი პარალელი – XVI ს-ის ზაგემის ეკლესია საინგილოში. იხ. დ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 169-170.

²⁸ დ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 168-172.

ური ელემენტების კომბინირება ერთი ნაგებობის ფარგლებში. Croix libre-ს ტიპის კომპოზიციის გართულება აქ მხოლოდ დამატებითი სათავსების და გალერეების საშუალებით არ ხდება, არამედ ჩახაზული ჯვრის ტიპის ელემენტებთან შეერთების ხერხითაც. მაგალითად, ტბეთის (X ს.), იშხნის (X-XI სს.) და ერუშეთის წყაროსთავის (IX ს.)²⁹ შემთხვევაში ექსტერიერში ჯვრული ფორმის კომპოზიცია croix inscrite-ის არქიტექტურული ტიპის ელემენტებით – თავისუფლად მდგომი გუმბათქვეშა ბურჯებითაა გართულებული.

ამრიგად, თავისუფალი ჯვრის არქიტექტურულმა ტიპმა ტაო-კლარჯეთში საკმაოდ რთული და საინტერესო განვითარება განიცადა IX ს-ის – XI ს-ის პირველი ნახევრის არქიტექტურაში,³⁰ თუმცა აქამდე რეგიონში არ იყო დაფიქსირებული ამ ტიპის ყველაზე მარტივი, არქაული, მისი ევოლუციის ამოსავალი ვარიანტი: კლასიკური სახის croix libre.

მიუხედავად იმისა, რომ ზემოთჩამოთვლილი მთელი რიგი ძეგლებისა (ოპიზა, დადაშენი, დოლისყანა, მიძნადორი, ენი რაბათი, ჩანგლი, ექექი) თავისუფალი ჯვრის არქიტექტურულ ტიპს წარმოგვიდგენს (თუმცაღა კომპოზიცია გართულებული დამატებითი სათავსებითა თუ გალერეებით), ისინი საკმაოდ განსხვავდება საღირას ციხის ეკლესიისაგან დიდი ზომით, განვითარებული გეგმით, კონსტრუქციული წყობით, თავისი, როგორც საეკლესიო-სამონასტრო ცენტრების, მნიშვნელოვნებით და სხვ. საღირას ციხის ეკლესიას ამ ძეგლების პირდაპირ ანალოგიად მხოლოდ გარკვეული კომპოზიციური და ტიპოლოგიური მსგავსების გამო ვერ მივიჩნევთ. მის ერთადერთ უახლოეს პარალელად ყველის ციხის ეკლესია გვესახება, რომელიც გეგმაში საღირას ციხის ეკლესიის თითქმის ანალოგიურია, ასევე, უახლოვდება მას ზომებით და დანიშნულებითაც (ორივე ციხე-სიმაგრის კომპლექსში არსებული მცირე ეკლესიაა), და, სავარაუდოდ, ერთ პერიოდშია აგებული.

²⁹ გგულისხმობთ ამ ძეგლის რეკონსტრუქციის შემდგომ სახეს, რადგან, როგორც ცნობილია, ნაგებობა თავდაპირველად ბაზილიკას წარმოადგენდა და მოგვიანებით გადაკეთდა გუმბათიან ტაძრად.

³⁰ როგორც დ. ზოშტარია აღნიშნავს, ეს თემა მართლაც ნაყოფიერი გამოდგა IX–XI სს-ს ქართულ ზუროთმოდგერებაში, თუმცა XI ს-ის მერე ეს ტიპი იშვიათად გვხვდება. იხ. დ. ზოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 167; გამონაკლისის სახით მარტივი თავისუფალი ჯვრის ტიპის ნაგებობებს ვხვდებით უმეტესად დასავლეთ საქართველოს პროვინციულ სკოლებში XV–XVI სს-ში (ტყვირი, ქორეთის უბანი, ზედა საქარის „გულბანდიანი“) და XIX ს-ში (მრავალძალის წმ. გიორგის ეკლესია), იხ. გ. ბოჭორიძე. რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები. თბ. 1994, გვ. 202–203; ზ. სხირტლაძე. მრავალძალის წმ. გიორგის ეკლესია. ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“. №60. თბ. 1982, გვ. 40–42.

ჩვენი აზრით, უფრო სწორია ვივარაუდოთ, რომ საღირას ციხის მცირე ეკლესია ყველის ციხის ეკლესიასთან ერთად ტაო-კლარჯეთში თავისუფალი ჯვრის ტიპის ევოლუციის საწყის რგოლს წარმოადგენს.

ჯვრული გეგმარების ეკლესიები ტაო-კლარჯეთში კიდევ ერთი ნიმუშით შეიძლება დავყოთ: წაგრძელებული და მეტ-ნაკლებად კვადრატს მიახლოებული კორპუსის მქონე, ლათინური და ბერძნული ჯვრის ფორმის ნაგებობები. IX-XI სს-ში აგებული თავისუფალი ჯვრის გართულებული ვარიანტებიდან უმეტესობას დასავლეთ-აღმოსავლეთ ღერძზე წაგრძელებული გეგმარება, ლათინური ჯვრის ფორმა აქვს: ასეთებია ოპიზა, დოლისყანა, მიძნადორი, ენი რაბათი.³¹ მეტიც, ზოგადად რეგიონის გუმბათიან არქიტექტურაში ლათინური ჯვრის მოხაზულობის კორპუსი სჭარბობს (ხანძთა, ისი, ბაღჩალო-ყიშლა, დორთ-ქილისა, ზეგანი, ოშკი, იშხანი, ხახული).³²

კვადრატთან და ტოლმკლავა ჯვართან მიახლოებული გეგმარება ტაო-კლარჯეთში ხსენებულ ეპოქაში შედარებით იშვიათია.³³ ასეთი ფორმა აქვს დადაშენის (ძეგლის კორპუსის კვადრატულ მოხაზულობას მხოლოდ საკურთხეველის აფსიდის შვერილი არღვევს), ქექქის და ჩანგლის³⁴ ტაძრებს, ისევე, როგორც მათ უხლოეს პარალელებს ქართლსა და კახეთში – კუნთურს, ხოჯორნასა და იკვს. თუმცა უკანასკნელს – იკვის ტაძარს – უფრო გაზრდილი აღმოსავლეთის ნაწილი ახასიათებს, რაც გარკვეულწილად არღვევს მისი გეგმის ცენტრულობას.³⁵ ჩვენი აზრით, შესაძლებელია საღირას და ყველის ციხის ეკლესიები სწორედ დადაშენის, ქექქის და ჩანგლის ევოლუციურ მწკრივში დავაყენოთ როგორც ყველაზე გამარტივებული, უბრალო ციხის ეკლესიის მოთხოვნებთან შესაბამისი ვარიანტი.

დასკვნის სახით უნდა ითქვას, რომ თუმცაღა მარტივი თავისუფალი ჯვრის ტიპის უპასტოფორიო ეკლესიების უმეტესობა საქართველოში მარ-

³¹ ლ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 177-178.

³² მხედველობაში გვაქვს ნახევრადთავისუფალი ჯვრის, ტრიკონქის, ჩახაზული ჯვრის ტიპის ნაგებობები და მათი სინთეზური ვარიანტები. ამ შემთხვევაში არ ვგულისხმობთ ტეტრაკონქებსა და მრავალაფსიდიან ტაძრებს, რადგან ამ არქიტექტურულ ტიპებს თავისთავად ახასიათებს გეგმის ცენტრულობა.

³³ საინტერესოა, რომ ტრიკონქების ტიპის ნაგებობებიდან ერთადერთ გამონაკლისს ტაო-კლარჯეთში ორთულის ეკლესია წარმოადგენს, რომლის გეგმა მეტ-ნაკლებადაა მიახლოებული ტოლმკლავა ჯვრის ფორმასთან.

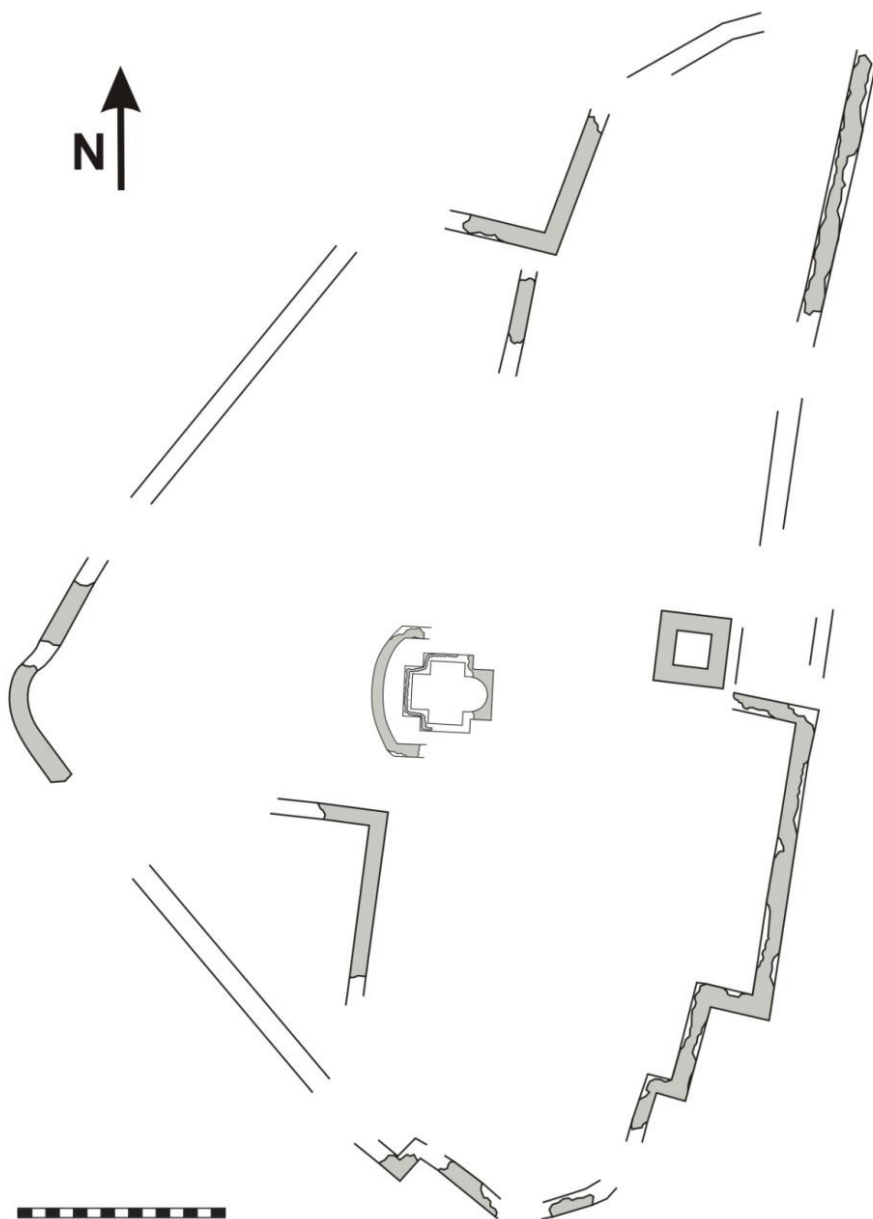
³⁴ J.-M. Thierry. çengelli-kilise. Bédi Kartlisa. Revue de kartvelologie. XXII-XXIV. Paris. 1967, გვ. 177-183.

³⁵ მსგავსი ტიპის ნაგებობები სომხურ ხუროთმოძღვრებაშიც გვხვდება – ესაა VII ს-ის მაინიანის, სასუნიკისა და კომის ეკლესიები. იხ. ლ. ხოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 168-169.

თლაც V-VII სს-შია აგებული,³⁶ ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურული სკოლის ზოგიერთ ნიმუშს ახასიათებს პასტოფორიების უქონლობა მოგვიანო ეპოქაშიც, თვით IX და ზოგჯერ X ს-ის დასაწყისის ძეგლებშიც კი. კიდევ უფრო დამახასიათებელია დამატებითი სათავსების უქონლობა ციხის ეკლესიებისათვის. ყოველივე ეს კი არ გამორიცხავს საღირას ციხის ეკლესიის აგების შესაძლებლობას IX ს-ში ან X ს-ის I ნახევარში. დაახლოებით ამ ეპოქაშია აგებული, ასევე, მისი უახლოესი პარალელი – ყველის ციხის ეკლესია, რომლის დათარიღებისათვის ისტორიული ცნობები საკმაოდ მოგვეპოვება. ასევე, საგულისხმოა, რომ ვინაიდან გართულებული ჯვრული გეგმარების ეკლესიები რეგიონში, ძირითადად, IX-XI სს-ში იქმნებოდა, მარტივი თავისუფალი ჯვრის ტიპის საღირას ციხის ეკლესია სავსებით შეიძლება მათ წინამორბედ ძეგლად მივიჩნიოთ. ამრიგად, შესაძლებელია, რომ საღირას ციხის ეკლესია კონკრეტულად IX ს-შია აგებული. ეს ჰიპოთეზა ასევე არ მოდის წინააღმდეგობაში თავად ციხე-სიმაგრის აგების სავარაუდო თარიღთან. ამ პერიოდში, როგორც ცნობილია, იზრდება არტანუჯის ციხე-ქალაქის, როგორც რეგიონის სტრატეგიული და ადმინისტრაციული ცენტრის, მნიშვნელობა. სავარაუდოა, რომ საღირას ციხეც, როგორც არტანუჯის საფორტიფიკაციო სისტემაში შემაჯავლი ერთეული, სწორედ IX ს-ში აიგო (ან გაფართოვდა, რეკონსტრუქცია განიცადა) და ამავე პერიოდს განეკუთვნება ციხის ეკლესიაც.

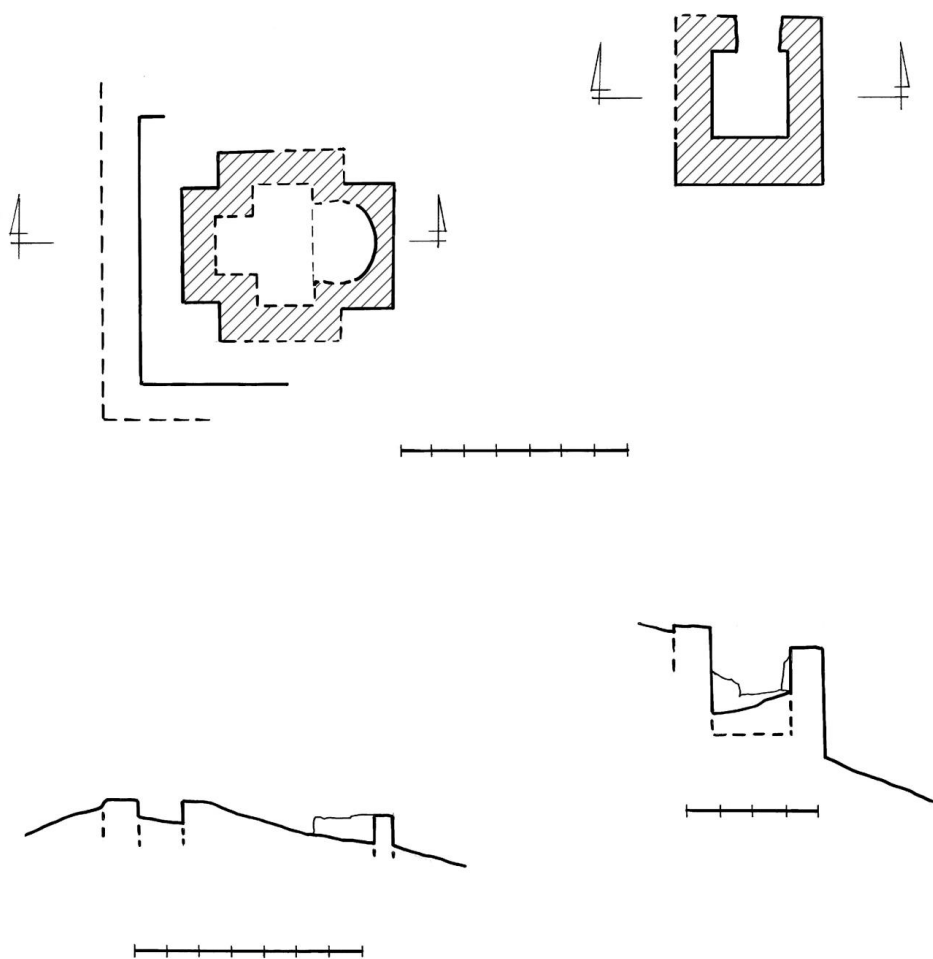
³⁶ ნ. ჯაბუა. ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში, გვ. 97.

სურ. 1

საღირას ციხის გეგმა ლ. წიქარიშვილის მიხედვით

სურ. 2

სალირას ციხის ფრაგმენტები და ეკლესია.
გეგმა და ჭრილი გ. ბაგრატიონისა

სურ. 3

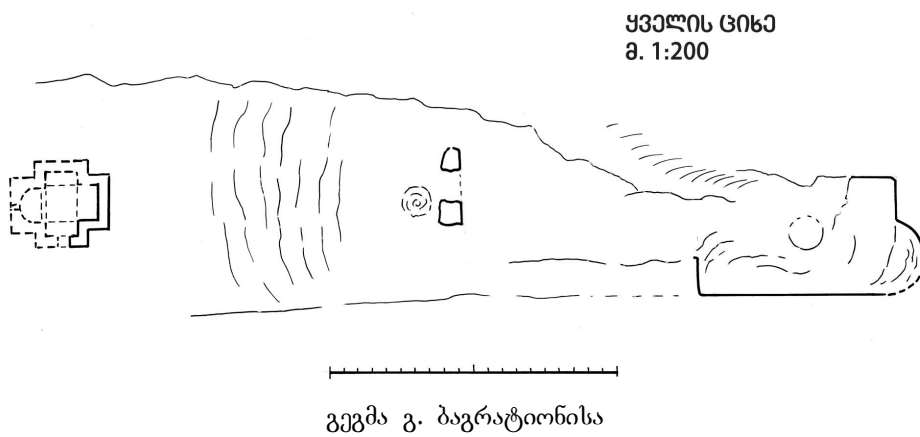
საღირას ციხის ეკლესიის ფრაგმენტი

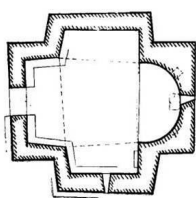
ხედი საღირას ციხიდან ტანძოთისწყლის ხეობაზე

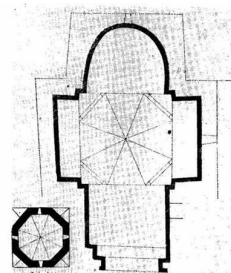
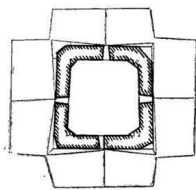
სურ. 4

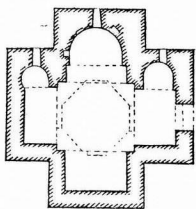
სურ. 5

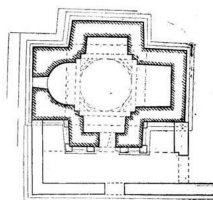
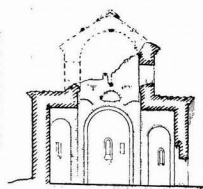
ილლეთის ნათლიმცემელი
ვ. ციცაძის მიხედვით

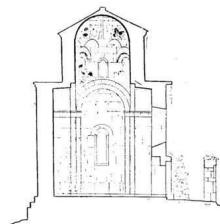
შიომღვიმეს ეკლესია
ვ. ბერიძის მიხედვით

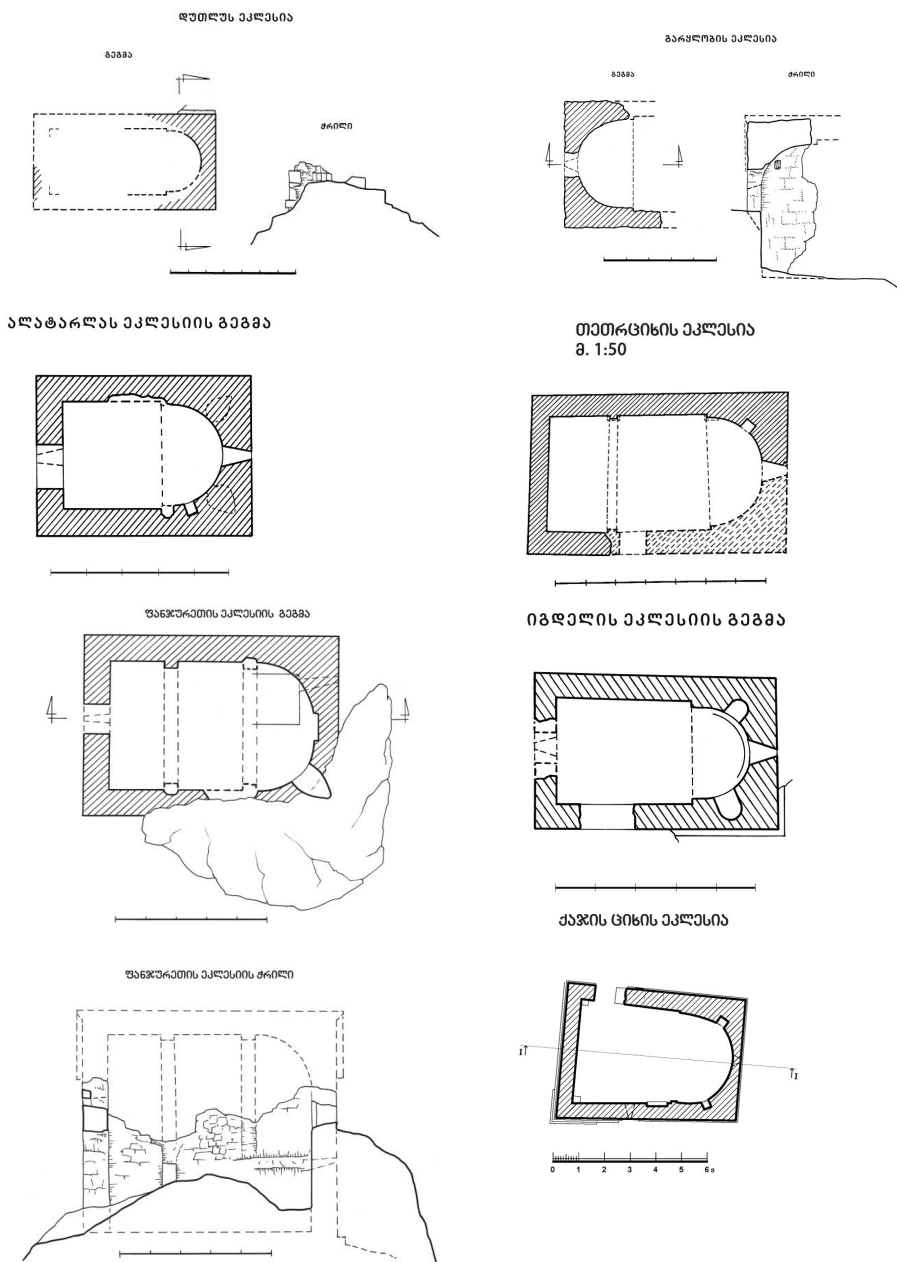
ერელანთ საყდარი
ლ. რჩულიშვილის და
ნ. ჩუბინაშვილის მიხედვით

სამწევრისის ეკლესია
ნ. სევეროვის მიხედვით

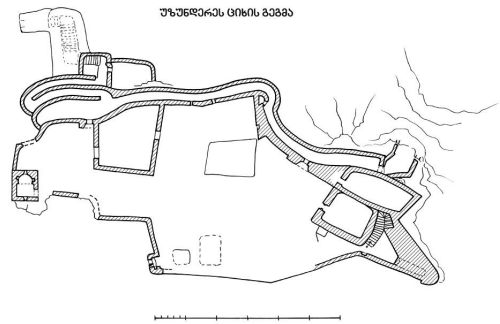
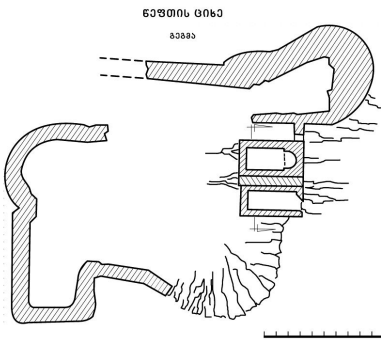
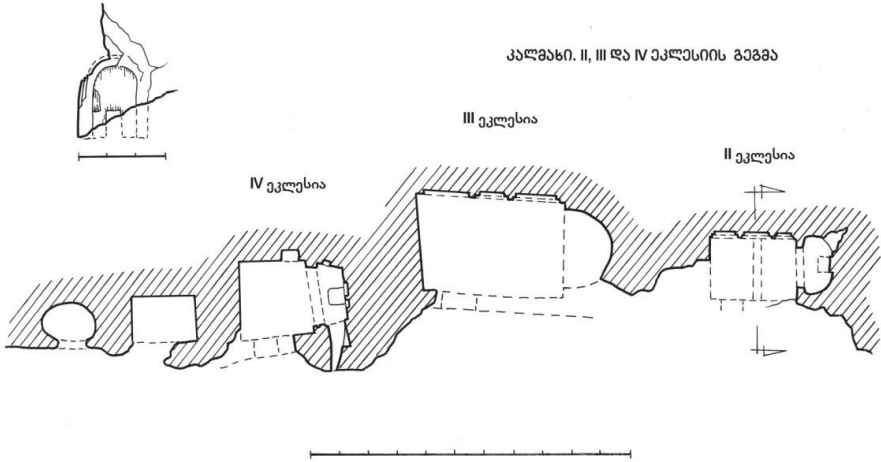
სურ. 6

ნინო სილაგაძე. საღირას ციხის ეკლესია და თავისუფალი ჯვრის
არქიტექტურული ტიპის განვითარების თავისებურებები ტაო-კლარჯეთის
სუროთმოდერებაში

სურ. 7

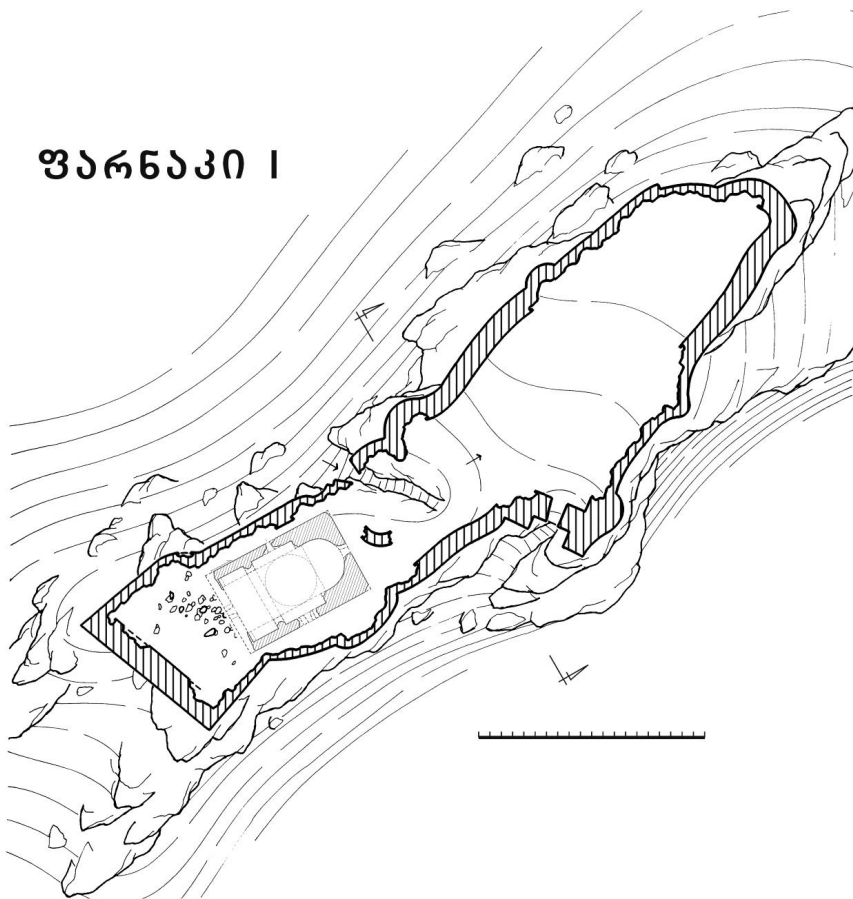
კალმახი. II ეკლესიის ჭრილი

გეგმები გ. ბაგრატიონისა

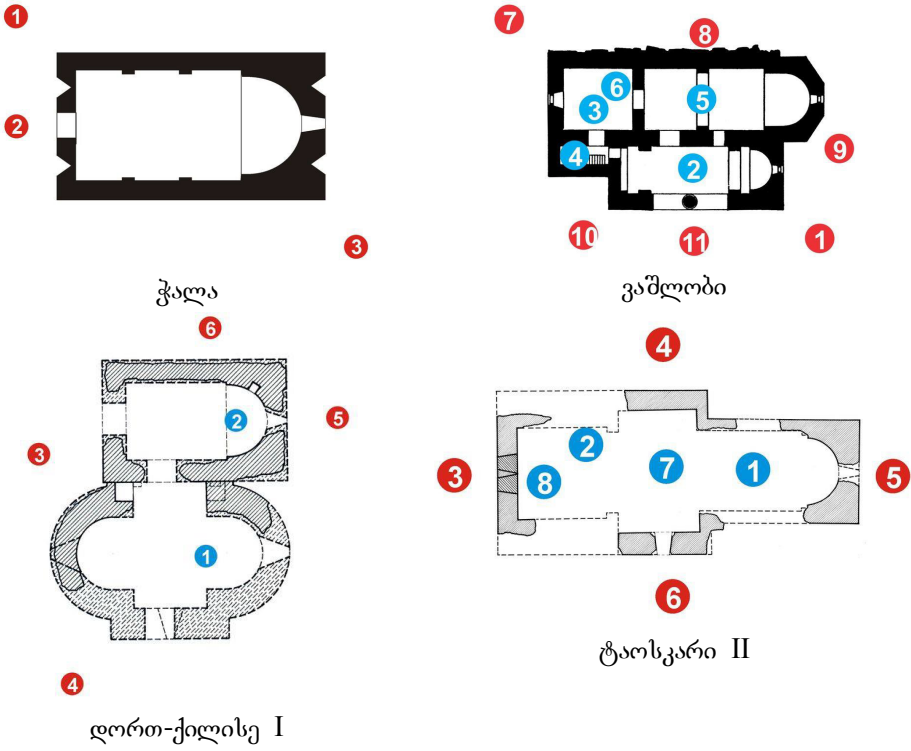
სურ. 8

ფარნაკი I

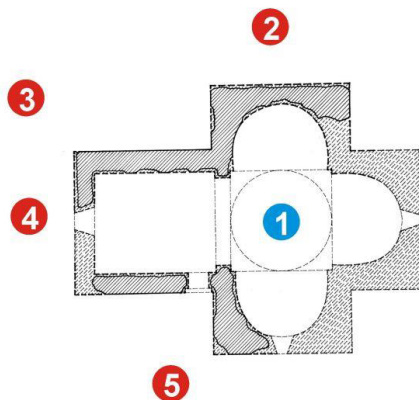

გეგმა გ. ბაგრატიონისა

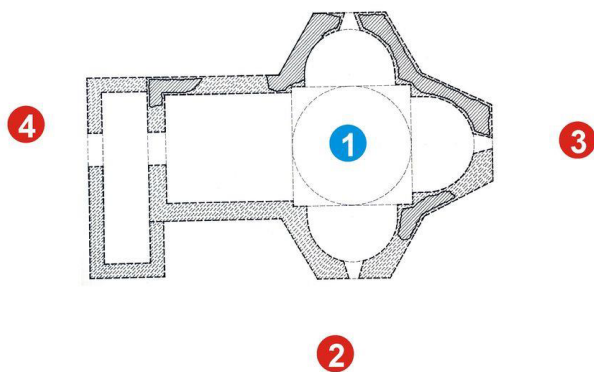
სურ. 9

სურ. 10

ბაღჩალო-ყიშლა

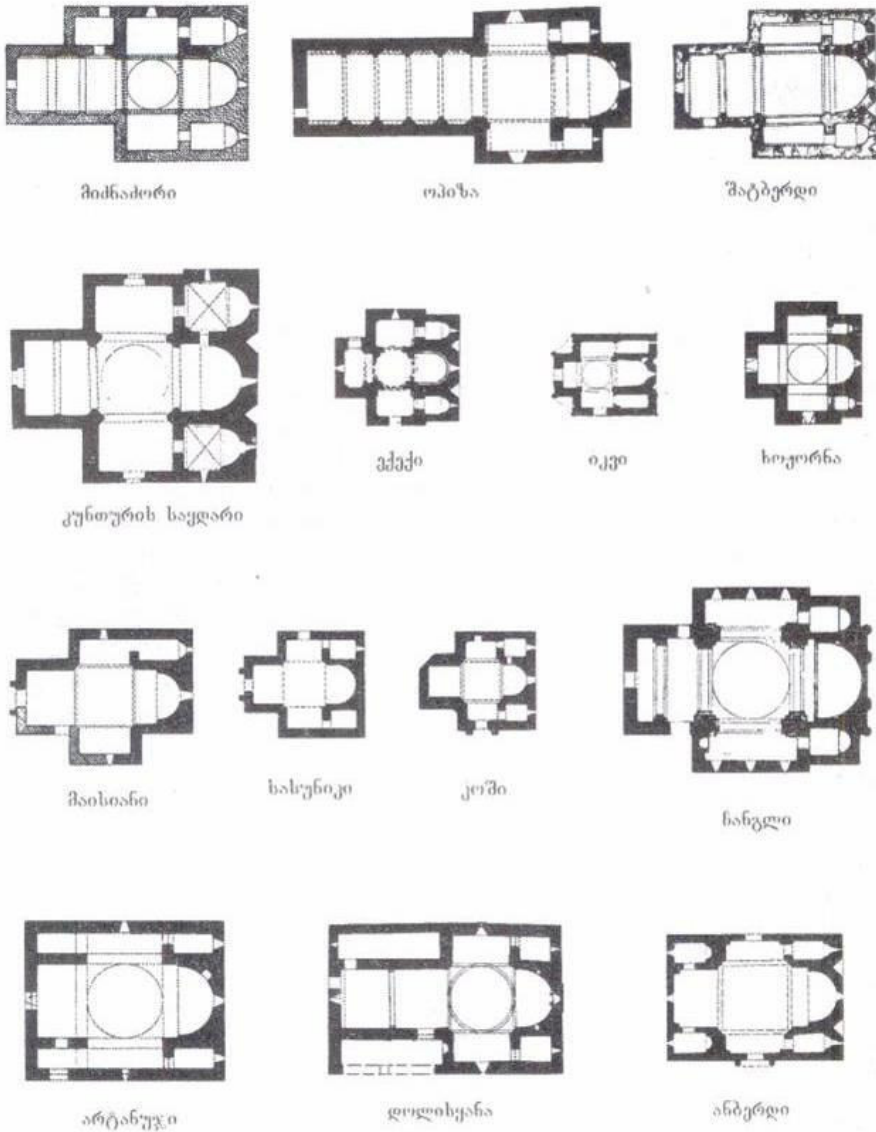
დღორო-ქილისე

ორთული

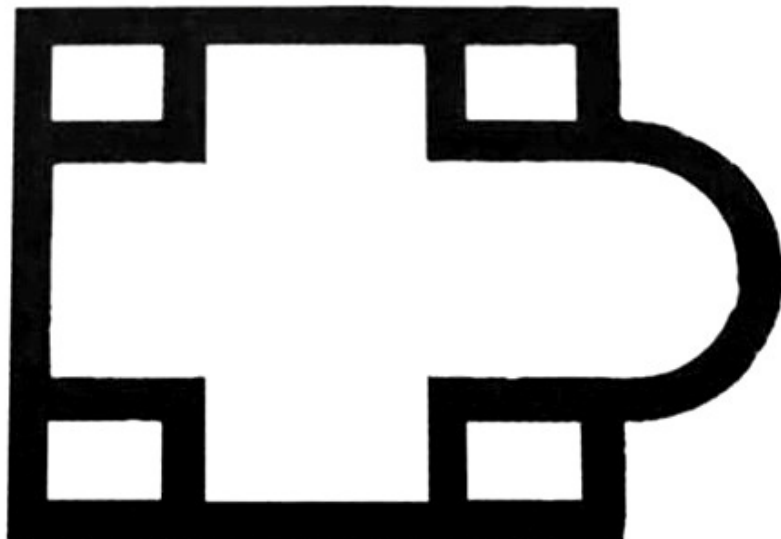
ნინო სილაგაძე. საღირას ციხის ეკლესია და თავისუფალი ჯვრის
არქიტექტურული ტიპის განვითარების თავისებურებები ტაო-კლარჯეთის
ხუროთმოძღვრებაში

სურ. 11

დამატებით სათავსიანი ჯვრული ეკლესიების გეგმები
დ. ხოშტარიას მიხედვით

სურ. 12

დადაშენის ტაძარი

Nino Silagadze

Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

**THE CHURCH OF FORTRESS SAGIRA
AND THE DEVELOPMENTAL CHARACTERISTICS
OF *CROIX LIBRE* IN TAO-KLARJETI**

Summary

In 2015-2017 the research project team “Georgian Castles and Fortifications in Tao-Klarjeti” supported by Shota Rustaveli National Science Foundation has studied more than 100 medieval Georgian fortifications located in the southern provinces of Georgia - Tao-Klarjeti. Main goal of the project was the measurement, photo and video fixation of architectural monuments. Most important part of the research was also the study of the historical sources concerning these monuments. Besides the ruins of castles, keeps and ramparts, the object of our consideration were the samples of sacred architecture too. Many of them have not yet been studied by the scholars. These are the churches and chapels inside or nearby the fortified architectural complexes. They served the local garrison quartered in the fortresses, the inhabitants of the feudal residences and, in some cases, the local community of nearby villages too. This research proved to be very important: besides their evident value, in some cases, the pattern of religious architecture are the only arguments for establishing the dating of castles.

One of these churches is the small cross-shaped, domed church in the fortress of Sagira, of architectural type called in the scientific literature as *croix libre*. Unfortunately, like the great part of the Georgian medieval monuments in Turkey, the small church and the fortress itself is completely destroyed.

The ruins of Sagira fortress are located not far from the medieval fortified town of Artanuji, which was an administrative center and the stronghold of the Klarjeti province. Sagira fortress was evidently the part of its defensive system. The church is outstanding as it is the only known building of simple *croix libre* in the region. Concerning our research, we have dated it by the 9th c. and considered it as the starting point of the evolution of numerous more complicated cross-shaped buildings of Tao-Klarjeti built in 9th-11th cc.